

Kamilla Kurczewska

Ocena petycji Ogólnopolskiego Stowarzyszenia Internowanych i Represjonowanych w sprawie zmiany ustawy o kombatantach oraz niektórych osobach będących ofiarami represji wojennych i okresu powojennego¹

Assessment of the petition of the Polish Association of the Internees and Repressed concerning the amendment of the Act on Combatants and Certain Persons Being Victims of War and Post-war Repression

According to the author, the petition falls within the competence of the Sejm and fulfils formal requirements. The author positively evaluates the proposed changes in the law, aimed at systematically depriving officers, soldiers, collaborators and employees of the security apparatus of the Polish Peoples' Republic (PRL) of their privileges. She considers them as meeting the postulate of axiological consistency of the Polish legal order. At the same time she draws attention to possible problems with the constitutionality of the proposed provisions, especially in the context of the principle of care for the veterans of the fight for independence and the principles of providing social security.

Keywords: combatants, veterans, officers, soldiers, collaborators and employees of the security apparatus of the Polish Peoples' Republic, petition

Zdaniem autorki zgłoszona petycja mieści się w zakresie kompetencji Sejmu oraz spełnia wymogi formalne. Autorka pozytywnie ocenia propozycję zmian w ustawie, które mają na celu systemowo konsekwentne odbieranie funkcjonariuszom, żołnierzom, współpracownikom i pracownikom aparatu bezpieczeństwa PRL uprawnień należących do kategorii przywilejów. Uznaje je za spełnienie postulatu spójności aksjologicznej porządku prawnego RP. Jednocześnie zwraca uwagę na możliwe problemy z konstytucyjnością proponowanych przepisów w kontekście zasady opieki nad weteranami walk o niepodległość oraz zasady zapewniania zabezpieczenia społecznego.

Słowa kluczowe: kombatanci, weterani, funkcjonariusze, żołnierze, współpracownicy i pracownicy aparatu bezpieczeństwa PRL, petycja

Doktor nauk prawnych, magister filozofii, ekspert ds. systemu gospodarczego Biura Analiz Sejmowych ■

Kancelaria Sejmu, Biuro Analiz Sejmowych, Wydział Analiz Społecznych i Ekonomicznych, Zespół Oceny Regulacji Prawnych, WARSZAWA, POLSKA ■

kamilla.kurczewska@sejm.gov.pl ■ <https://orcid.org/0000-0001-9088-1419>

¹ *Opinia dotycząca petycji Ogólnopolskiego Stowarzyszenia Internowanych i Represjonowanych nr BKSP-144-IX-342/21 w sprawie zmiany ustawy z dnia 24 stycznia 1991 r. o kombatantach oraz niektórych osobach będących ofiarami represji wojennych i okresu powojennego (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 517) sporządzona 12 maja 2021 r. na zlecenie Przewodniczącego Komisji do Spraw Petycji; BAS-WASiE-705/21.*

Treść i cel petycji

Przedmiotem petycji Ogólnopolskiego Stowarzyszenia Internowanych i Represjonowanych (dalej: wnioskodawca) jest zmiana ustawy z 24 stycznia 1991 r. o kombatantach oraz niektórych osobach będących ofiarami represji wojennych i okresu powojennego (t.j. Dz.U. 2020, poz. 517; dalej: ustawa o kombatantach), polegająca na pozbawieniu prawa do uprawnień określonych tą ustawą: pracowników, funkcjonariuszy, żołnierzy lub współpracowników organów bezpieczeństwa państwa PRL.

Czy petycja mieści się w zakresie zadań i kompetencji adresata petycji (art. 2 ust. 3 ustawy o petycjach)?

Zgodnie z art. 95 ust. 1 Konstytucji RP władzę ustawodawczą w Rzeczypospolitej Polskiej sprawują Sejm i Senat. Natomiast stosownie do art. 118 ust. 1 Konstytucji inicjatywa ustawodawcza przysługuje między innymi posłom. Petycja będąca przedmiotem niniejszej opinii obejmuje żądanie zmiany przepisów prawa o ran-dze ustawy i tym samym mieści się w zakresie zadań i kompetencji adresata.

Wymogi formalne (art. 4 ust. 1 i 2 oraz art. 5 ust. 1 ustawy o petycjach)

Petycja spełnia wymogi formalne określone w art. 4 ust. 1 i 2 ustawy z 11 lipca 2014 r. o petycjach, t.j. Dz.U. 2018, poz. 870.

Kwestie, które ekspert uznaje za istotne w związku z petycją

Propozycja wnioskodawcy – wzorowana na zapisach ustawy o działaczach opozycji antykomunistycznej – polega na dodaniu do listy okoliczności wyłączających możliwość uzyskania uprawnień wynikających z ustawy o kombatantach sytuacji, w której osoba spełniająca warunki do uzyskania statusu kombatanta osoby represjonowanej w okresie wojennym i powojennym była jednocześnie pracownikiem, funkcjonariuszem lub żołnierzem organów bezpieczeństwa państwa², (chyba że przedłoży dowody, że przed dniem 31 lipca 1990 r., bez wie-

² Organy bezpieczeństwa państwa są zdefiniowane jedynie w art. 5 ust. 1 i ust. 2 ustawy z 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (t.j. Dz.U. 2021, poz. 177) oraz w art. 2 ust. 1 ustawy z 18 października 2006 r. o ujawnianiu informacji o dokumentach organów bez-

dzy przełożonych, czynnie wspierała osoby lub organizacje działające na rzecz odzyskania przez Polskę niepodległości i suwerenności lub respektowania politycznych praw człowieka w Polsce) oraz co do której w archiwum Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu nie zachowały się dokumenty wytworzone przez nią lub przy jej udziale, w ramach czynności wykonywanych przez nią w charakterze tajnego informatora lub pomocnika przy operacyjnym zdobywaniu informacji przez organy bezpieczeństwa państwa.

Intencją wnioskodawcy jest doprowadzenie do sytuacji, w której zostanie nie tylko wykluczona możliwość przyznawania uprawnień na podstawie wniosków złożonych po dacie wejścia w życie proponowanych przepisów, ale również będą przeprowadzone postępowania weryfikacyjne – stosownie do aktualnego stanu wiedzy o wskazanych w nowelizacji aktywnościach osób mających już przyznane uprawnienia wynikające z ustawy o kombatanach³.

Ocena propozycji wnioskodawcy wymaga przede wszystkim zrekonstruowania podstaw aksjologicznych i standardów państwa prawnego wynikających z tekstu obowiązującej Konstytucji RP (Dz.U. 1997, nr 78, poz. 483, ze zm.), które wyznaczają granice, w jakich ustawodawca może, bez narażania się na zarzut naruszania tych zasad, stanowić normy zmieniające stan prawny, w których ma miejsce zmiana dotychczas obowiązujących przepisów, zwłaszcza tych, które już znalazły zastosowanie jako czynnik kształtujący sytuację prawną ich adresatów⁴.

Nie ulega wątpliwości, że Trybunał Konstytucyjny uznaje, wynikającą z demokratycznego mandatu wolnych wyborów, swobodę ustawodawcy określenia hierarchii celów, preferencji danych wartości czy środków służących ich realizacji i prowadzących do rozwiązań z punktu widzenia praw obywateli trafniejszych oraz lepiej odpowiadających założeniom ustawy zasadniczej. Wybór takich rozwiązań jest obowiązkiem Sejmu w jego działalności ustawodawczej – granice swobody tego wyboru określają jednak zasady, normy i wartości konstytucyjne⁵.

Ustawodawca od czasów wyborów 27 października 1991 r. konsekwentnie ocenia rolę polityczną organów bezpieczeństwa we wprowadzaniu „demokracji ludowej” w PRL wiążącej się z represjami wobec opozycji politycznej i nigdy nie wyraził pozytywnej opinii o tajnej policji politycznej lat 1944–1989. Temu

pieczeństwa państwa z lat 1944–1990 oraz treści tych dokumentów (t.j. Dz.U. 2020, poz. 2141, ze zm.) – ale zaaprobowana w orzecznictwie jest praktyka interpretacyjna odwoływania się do tych definicji w przypadku braku odmiennych definicji w innych ustawach, zob. wyrok WSA, sygn. akt IV SA/Wa 2849/19.

³ Intencja ta wynika z tekstu dwóch ostatnich akapitów uzasadnienia petycji.

⁴ Wyroki TK: sygn. akt SK 21/99, sygn. akt K. 4/99 [cytowane orzeczenia są dostępne w bazie SAOS – Systemie Analizy Orzecznictwa Sądowego – www.saos.org.pl oraz w internetowym portalu orzeczeń Trybunału Konstytucyjnego www.ipo.trybunal.gov.pl].

⁵ Wyrok TK sygn. akt K 6/09, orzeczenie TK sygn. akt K 7/90, orzeczenie TK sygn. akt K. 11/94, wyrok TK sygn. akt K 5/99.

stanowisku dawał wyraz wielokrotnie w latach 1989–2009 w ustawach i przyjmowanych uchwałach⁶. Ustawodawca jednoznacznie wyraził swoją ocenę w preambułach: ustawy z 1991 r. o kombatantach⁷, Konstytucji z 1997 r.⁸, ustawy z 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu⁹, ustawy z 2006 r. o ujawnianiu informacji o dokumentach organów bezpieczeństwa państwa z lat 1944–1990 oraz treści tych dokumentów¹⁰, ustawy z 2009 r. o zmianie ustawy o zaopatrzeniu emerytalnym (...) ¹¹.

⁶ Na przykład uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z 16 listopada 1994 r. w sprawie zbrodniczych działań aparatu bezpieczeństwa państwowego w latach 1944–1956, M.P. nr 62 poz. 544; uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z 18 czerwca 1998 r. w sprawie potępienia totalitaryzmu komunistycznego, M.P. nr 20 poz. 287; uchwała Sejmu Rzeczypospolitej Polskiej z 25 stycznia 2007 r. w sprawie potępienia fałszerstw wyborczych 1947 r. i uczczenia pamięci ofiar komunistycznego terrorku, M.P. nr 6 poz. 71.

⁷ „Sejm stwierdza, że władze III Rzeszy Niemieckiej, ówczesne władze Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich i komunistyczny aparat represji w Polsce są winni cierpienie zadanych wielu obywatelom Państwa Polskiego ze względów narodowościowych, politycznych i religijnych. Spowodowały one śmierć wielu milionów, a dla wielu stały się przyczyną trwałej utraty zdrowia”, t.j. Dz.U. 2020, poz. 517.

⁸ „W trosce o byt i przyszłość naszej Ojczyzny, odzyskawszy w 1989 roku możliwość suwerennego i demokratycznego stanowienia o Jej losie, [...] wdzięczni naszym przodkom za ich pracę, za walkę o niepodległość okupioną ogromnymi ofiarami [...] pomni gorzkich doświadczeń z czasów, gdy podstawowe wolności i prawa człowieka były w naszej Ojczyźnie łamane, [...] ustanawiamy Konstytucję Rzeczypospolitej Polskiej jako prawa podstawowe dla państwa”.

⁹ „Mając na względzie: – zachowanie pamięci o ogromie ofiar, strat i szkód poniesionych przez Naród Polski w latach II wojny światowej i po jej zakończeniu, – patriotyczne tradycje zmagania Narodu Polskiego z okupantami, nazizmem i komunizmem, – czyny obywateli dokonywane na rzecz niepodległego bytu Państwa Polskiego i w obronie wolności oraz godności ludzkiej, – obowiązek ścigania zbrodni przeciwko pokojowi, ludzkości i zbrodni wojennych, – a także powinność zadośćuczynienia przez nasze państwo wszystkim pokrzywdzonym przez państwo łamiące prawa człowieka, jako wyraz naszego przekonania, że żadne bezprawne działania państwa przeciwko obywatelom nie mogą być chronione tajemnicą ani nie mogą ulec zapomnieniu – stanowi się, co następuje:”, t.j. Dz.U. 2021, poz. 177.

¹⁰ „Stwierdzamy, że praca albo służba w organach bezpieczeństwa państwa komunistycznego, lub pomoc udzielana tym organom przez osobowe źródło informacji, polegające na zwalczaniu opozycji demokratycznej, związków zawodowych, stowarzyszeń, kościołów i związków wyznaniowych, łamaniu prawa do wolności słowa i zgromadzeń, gwałceniu prawa do życia, wolności, własności i bezpieczeństwa obywateli, była trwale związana z łamaniem praw człowieka i obywatela na rzecz komunistycznego ustroju totalitarnego”, t.j. Dz.U. 2020, poz. 2141, ze zm.

¹¹ „Uznając, że system władzy komunistycznej opierał się głównie na rozległej sieci organów bezpieczeństwa państwa, spełniającej w istocie funkcje policji politycznej,

Niezależnie od tego, że cele i treści tych współczesnych regulacji prawnych są zróżnicowane, ich wspólnym mianownikiem aksjologicznym jest niewątpliwie dezaprobatą dla metod i praktyk działania organów bezpieczeństwa państwa aż do dnia 31 lipca 1990 r.¹².

Za wprowadzeniem rozwiązań proponowanych przez wnioskodawcę przemawia argument potrzeby zapewnienia systemowej spójności aksjologicznej systemu prawa, czego wymaga zasada rzetelnej legislacji (art. 2 Konstytucji) i równości wobec prawa (art. 32 ust. 1 zdanie pierwsze Konstytucji). Zachowanie spójności aksjologicznej rozwiązań i równe traktowanie w tym wypadku ma polegać na jednakowym traktowaniu wszystkich obywateli w obrębie określonej kategorii – kategorią tą jest „praca albo służba w organach bezpieczeństwa państwa komunistycznego, lub pomoc udzielana tym organom przez osobowe źródło informacji [...] trwale związana z łamaniem praw człowieka i obywatela na rzecz komunistycznego ustroju totalitarnego”¹³ w sytuacji, gdy jednocześnie istnieją podstawy przyznania takim osobom szczególnych uprzywilejowujących uprawnień z tytułu zasług związanych z okresem wojny lub represji oraz szkód poniesionych podczas wojny i w okresie powojennym.

Z wprowadzeniem rozwiązań proponowanych przez wnioskodawcę wiąże się jednak ryzyko postawienia zarzutów niezgodności z innymi zasadami konstytucyjnymi, które mogą w szczególnych sytuacjach, z różnym prawdopodobieństwem, okazać się skuteczne. Będą to zarzuty: naruszenia zasady zapewniania zabezpieczenia społecznego – przez ryzyko odebrania lub obniżenia świadczeń zabezpieczenia społecznego poniżej minimum życiowego (art. 67 ust. 1 Konstytucji); ochrony zaufania obywatela do państwa i stanowionego przez nie prawa (art. 2 Konstytucji); ochrony praw nabytych (art. 2 Konstytucji) oraz naruszenia zasady specjalnej opieki, jaką państwo powinno otaczać weteranów walk o niepodległość (art. 19 Konstytucji).

stosującej bezprawne metody, naruszające podstawowe prawa człowieka, stwierdzając, że wobec organizacji i osób broniących niepodległości i demokracji dopuszczano się zbrodni przy jednoczesnym wyjęciu sprawców spod odpowiedzialności i rygorów prawa, dostrzegając, że funkcjonariusze organów bezpieczeństwa pełnili swoje funkcje bez ponoszenia ryzyka utraty zdrowia lub życia, korzystając przy tym z licznych przywilejów materialnych i prawnych w zamian za utrwalanie nieludzkiego systemu władzy, uznając, że samowolna Wojskowa Rada Ocalenia Narodowego służyła utrwalaniu systemu komunistycznego w Polsce, wyróżniając postawę tych funkcjonariuszy i obywateli, którzy ponosząc wielkie ryzyko stanęli po stronie wolności i krzywdzonych obywateli – kierując się zasadą sprawiedliwości społecznej wykluczającą tolerowanie i nagradzanie bezprawia, uchwała się, co następuje”, Dz.U. 2009, nr 24, poz. 145.

¹² W dniu 31 lipca 1990 r. rozwiązano Służbę Bezpieczeństwa i utworzono Urząd Ochrony Państwa.

¹³ Preambuła do ustawy z 18 października 2006 r. o ujawnianiu informacji o dokumentach organów bezpieczeństwa państwa z lat 1944–1990 oraz treści tych dokumentów.

Zastosowanie przepisów proponowanych przez wnioskodawcę może w szczególnych wypadkach doprowadzić do takiego obniżenia świadczeń z zabezpieczenia społecznego pobieranych przez kombatantów tracących uprawnienia, które będzie poniżej poziomu minimum życiowego, co doprowadzi do naruszenia zasady wynikającej z art. 67 ust. 1 Konstytucji. Będzie to mieć miejsce wtedy, gdy kombatant tracący uprawnienia, działając w zaufaniu do państwa i stanowionego przez nie prawa, skorzystał z przepisów ustawy o kombatantach pozwalających podwójnie liczyć okres podlegania represjom lub walki dla potrzeb uzyskania prawa do świadczeń emerytalnych lub przeszedł na wcześniejszą emeryturę (art. 13¹⁴, 14¹⁵ i 16¹⁶ ustawy o kombatantach). W takich wypadkach powrót do zwykłych zasad obliczania/przyznawania świadczeń emerytalnych może niekiedy doprowadzić do utracenia możliwości uzyskania emerytury lub przyznania świadczenia nie spełniającego warunków minimalnego zabezpieczenia¹⁷.

Kolejne ryzyko wiąże się z możliwością postawienia zarzutu naruszenia zasady specjalnej opieki, jaką państwo powinno otaczać weteranów walk o niepodległość (art. 19 Konstytucji). Przepis proponowany przez wnioskodawców ma dotyczyć wszystkich podmiotów wymienionych w ustawie, pozbawiając ich jednakowo uprawnień wynikających z przyznanego statusu kombatanta czy osoby represjonowanej, jeżeli zostaną stwierdzone okoliczności pracy lub współpracy z organami bezpieczeństwa PRL. Jednakże weterani i inwalidzi wojenni stanowią

¹⁴ Art. 13. „Okresy, o których mowa w art. 1 ust. 2 i art. 2–4 [walki, określonych aktywności lub podlegania represjom – przyp. K.K.], uwzględnia się w wymiarze podwójnym przy ustalaniu prawa do emerytury lub renty, na zasadach określonych w przepisach ustawy z dnia 17 grudnia 1998 r. o emeryturach i rentach z Funduszu Ubezpieczeń Społecznych”.

¹⁵ Art. 14. „Ust. 1. Kombatanci i inne osoby uprawnione mogą, na swój wniosek, przejść na emeryturę po osiągnięciu 55 lat przez kobiety i 60 lat przez mężczyznę, jeżeli mają okres zatrudnienia wymagany do uzyskania emerytury. Ust. 2. Przepis ust. 1 stosuje się odpowiednio do kombatantów i innych osób uprawnionych, nabywających prawo do emerytury z innych tytułów niż zatrudnienie”.

¹⁶ Art. 16. ust. 1. „Kombatantom i innym osobom uprawnionym, które nie mają prawa do emerytury lub renty na podstawie przepisów o zaopatrzeniu inwalidów wojennych i wojskowych oraz ich rodzin lub na podstawie innych przepisów, jeżeli nie mają niezbędnych środków utrzymania, może być przyznana w drodze wyjątku: 1) emerytura, jeżeli osiągnęli wiek: 55 lat kobieta i 60 lat mężczyzna; 2) renta z tytułu niezdolności do pracy, jeżeli zostali uznani za niezdolnych do pracy”.

¹⁷ „Dla ubezpieczonych urodzonych przed 1 stycznia 1949 r. w przypadku, gdy osiągnęli wymagany dla ich daty urodzenia wiek emerytalny i mają okres składkowy i nieskładkowy wynoszący co najmniej 15 lat dla kobiet i 20 lat dla mężczyzn emerytura nie jest podwyższana do wysokości najniższej emerytury, jeżeli okaże się, że jej wartość jest niższa”, <https://www.gov.pl/web/rodzina/emerytury-dla-ubezpieczonych-urodzonych-przed-1-stycznia-1949-r>. [dostęp: 10 maja 2021 r.; data odnosi się do każdego linku w tekście opinii].

szczególną kategorię kombatantów, których ustawodawca konstytucyjny otoczył specjalną opieką¹⁸ (choć pojęcie „weterana walk o niepodległość” nie zostało zdefiniowane na poziomie konstytucyjnym, a pierwsza rozbudowana definicja w ustawie zwykłej pojawiła się dopiero w 2014 r., w nowelizacji ustawy o kombatantach ustanawiającej tzw. Korpus Weteranów Walk o Niepodległość RP). Czterema najważniejszymi kryteriami przyznawania kombatantom statusu weteranów są jednocześnie uczestniczenie w przeszłości: w „walce o niepodległość”; w działaniach łączących się z użyciem siły; niosących realne ryzyko utraty życia bądź zdrowia¹⁹.

Zasada szczególnej opieki nad weteranami nawiązuje wprost do preambuły Konstytucji, w myśl której naród okazuje wdzięczność przodkom „za walkę o niepodległość okupioną ogromnymi ofiarami”. Pomimo ogólnego sformułowania art. 19 Konstytucji Trybunał Konstytucyjny uznał, opierając się na jego powiązaniu z tym tekstem, że jest to postanowienie konstytucyjne formułujące prawo podmiotowe, którego naruszenie może być podstawą do złożenia skargi konstytucyjnej²⁰. Uznanie, że art. 19 Konstytucji formułuje prawo podmiotowe, oznacza również, że wskazanych w nim kategorii świadczeń nie można traktować w kategoriach przywilejów, których ustanawianie pozostaje w sferze politycznej swobody ustawodawcy²¹. Prawa wynikające z art. 19 mogą podlegać ograniczeniom tylko w zgodzie z ogólnymi zasadami ustanowionymi w art. 31 ust. 3, więc między innymi tylko gdy jest to „konieczne w demokratycznym państwie [...]”²².

¹⁸ Art. 19 Konstytucji: „Rzeczpospolita Polska specjalną opieką otacza weteranów walk o niepodległość, zwłaszcza inwalidów wojennych”.

¹⁹ Komentarz do art. 19 [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. P. Tuleja, stan prawny 25 lutego 2021 r., LEX.

²⁰ Wyroki TK: sygn. akt SK 4/02, sygn. akt K 9/12, sygn. akt K 12/02. Doktryna nie zajmuje jednolitego stanowiska: autorzy komentarza przywołanego w przypisie 19 oraz B. Banaszak (*Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2012, s. 153) akceptują traktowanie art. 19 jako źródła prawa podmiotowego, natomiast M. Zubik (*Podmioty konstytucyjnych wolności, praw i obowiązków*, „Przegląd Legislacyjny” 2007, nr 2, s. 36) zajmuje stanowisko przeciwne.

²¹ TK w orzeczeniu o sygn. akt K 15/93 i w wyroku o sygn. akt K 11/99 i również: postanowienia ETPC *Domalewski vs. Polska*, skarga 34610/97, <https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=002-6512&filename=002-6512.pdf&TID=thkbhnlzk> oraz *Cichopek i in. vs. Polska*, skarga nr 15189/10, http://www.seirp.pl/ckfinder_pliki/files/Archiwum/DECYZJA%20TRYBUNA%20C5%81U%2014%20MAJA%202013-pol.doc

²² Zob. wyroki TK: sygn. akt K 12/02, sygn. akt 6/09: „Aktualny ustawodawca jest [...] legitymowany, aby przewartościować dotychczasowy sposób myślenia o prawach nabytych w okresie PRL lub do nabycia których istotne znaczenie miała działalność prowadzona w tym okresie i, kierując się normami ustawy zasadniczej, ograniczyć ich zakres albo znieść uprzywilejowany charakter”.

W porównywalnej sytuacji, wtedy gdy ustawodawca wprowadził w roku 1991 art. 21 ust. 2 pkt 4²³ wyłączający możliwość uzyskania uprawnień wynikających z ustawy przez wszystkich kombatanatów (w tym weteranów) i osoby represjonowane, które współpracowały z organami bezpieczeństwa państwa w latach 1944–1956 – opierając się na argumente, że były to prawa nabyte niesłusznie – nie zakwestionowano tego rozwiązania²⁴. Ustawodawca przyjął, że zasługi związane z okresem wojny lub poniesione represje znajdujące wyraz w postaci społecznego uznania w formie szczególnych uprawnień zostają przekreślone w wypadkach działania na szkodę interesów narodu i państwa polskiego – a do takiego działania należy między innymi zatrudnienie w aparacie bezpieczeństwa publicznego lub informacji wojskowej²⁵. Zdaniem Trybunału Konstytucyjnego kryterium wyłączenia z grona osób, którym należą się szczególne uprawnienia, pracowników i współpracowników aparatu represji nastawionego na zwalczanie ruchów niepodległościowych, należy uznać za trafne i nienaruszające zasady sprawiedliwości²⁶, wymagającej również uwzględnienia historycznych losów społeczeństwa polskiego. W świetle tych orzeczeń odebranie uprawnień komba-

²³ Zgodnie z tym przepisem uprawnienia kombatanckie, nie przysługują osobie, która: „4) w latach 1944–1956: a) pełniła służbę lub funkcję i była zatrudniona w strukturach Urzędów Bezpieczeństwa, Służby Bezpieczeństwa i Informacji Wojskowej, a także nadzorujących je komórkach jednostek zwierzchnich związanych ze stosowaniem represji wobec osób działających na rzecz suwerenności i niepodległości Rzeczypospolitej Polskiej, b) była zatrudniona, pełniła służbę lub funkcję w jednostkach organizacyjnych lub na stanowiskach związanych ze stosowaniem represji wobec osób podejrzanych lub skazanych za działalność podjętą na rzecz suwerenności i niepodległości Rzeczypospolitej Polskiej: – w organach prokuratury i prokuraturze wojskowej, – w sądownictwie powszechnym lub wojskowym, – w służbie więziennej, c) była zatrudniona, pełniła służbę lub funkcję w aparacie bezpieczeństwa publicznego poza strukturami Urzędów Bezpieczeństwa, Służby Bezpieczeństwa lub Informacji Wojskowej, jeżeli podczas i w związku z tą działalnością wykonywała zadania śledcze i operacyjne związane bezpośrednio ze zwalczaniem organizacji oraz osób działających na rzecz suwerenności i niepodległości Rzeczypospolitej Polskiej, d) była funkcjonariuszem organów bądź jednostek organizacyjnych Polskiej Partii Robotniczej lub Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, do których właściwości rzeczowej – terenowej i centralnej – należał nadzór nad instytucjami, o których mowa w lit. a i b, bądź nad zadaniami, o których mowa w lit. c”, t.j. Dz.U. 2020, poz. 517.

²⁴ Mimo brzmienia art. 76 Konstytucji PRL: „Polska Rzeczypospolita Ludowa zapewnia wszechstronną opiekę weteranom walk o wyzwolenie narodowe i społeczne”, Dz.U. 1976, nr 7, poz. 36. Zob. też opis zmian zakresów podmiotowych i przedmiotowych rozwiązań wprowadzanych do ustawodawstwa kombatanckiego: <https://www.kombatananci.gov.pl/pl/urz%C4%85d/historia-polskiego-ustawodawstwa-kombatanckiego.html>.

²⁵ Orzeczenie TK o sygn. akt K 15/93.

²⁶ *Ibidem* oraz wyrok TK o sygn. akt K 11/99.

tantom-weteranom jak również pozostałym osobom uprawnionym było zgodne z porządkiem aksjologicznym demokratycznego państwa prawnego.

Pozbawienie dodatku kombatanckiego byłych polskich funkcjonariuszy „aparatu bezpieczeństwa publicznego lub informacji wojskowej” z lat 1944–1956 na podstawie art. 21 ust. 2 pkt 4a i art. 26 ustawy o kombatantach było również przedmiotem rozpoznania Europejskiej Komisji Praw Człowieka (dalej: EKPC) oraz Europejskiego Trybunału Praw Człowieka (dalej: ETPC). W decyzji z 16 kwietnia 1998 r. EKPC uznała skargę na niezgodność tego przepisu z art. 1 protokołu nr 1 do Konwencji²⁷ za oczywiście niedopuszczalną²⁸. Komisja uznała, że: „W rozpatrywanej sprawie skarżący utracił roszczenie tylko do świadczeń z tytułu zabezpieczenia społecznego dla kombatantów, jednakże [...] zachował prawo do zabezpieczenia społecznego w ramach powszechnego systemu ubezpieczeń. A zatem skarżący utracił specjalny, uprzywilejowany status, jednakże jego zasadnicze prawo do zabezpieczenia społecznego pozostało nienaruszone. Komisja stwierdza, że ustawa [...] z 1991 r. o kombatantach i osobach represjonowanych była częściowo zamierzona jako potępienie roli politycznej komunistycznych służb bezpieczeństwa we wprowadzeniu reżimu komunistycznego i represji wobec opozycji politycznej. Ta legislacja oparta była o uznanie, iż członkowie tych służb – których funkcją było zwalczanie organizacji politycznych i zbrojnych walczących o niepodległość Polski w latach 1940. i 1950. – nie zasługują na specjalne przywileje, które dała im ustawa kombatancka z 1982 r. Komisja stwierdza, że takie założenie polityczne (ustawodawcy z 1991 r.), nawet jeżeli stosowanie tego prawa oznacza obniżenie świadczeń z tytułu zabezpieczenia społecznego, nie dotyka prawa do własności, wynikającego z systemu zabezpieczenia społecznego, w sposób sprzeczny z art. 1 protokołu nr 1. [...]”²⁹. Podobnie ETPC uznał za niedopuszczalną skargę, tożsamą z przedstawioną wyżej. Skarżący podnosił między innymi sprzeczność powołanych wyżej przepisów ustawy kombatanckiej z art. 14 Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności (Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284, ze zm.). Trybunał stwierdził, że „[...] skarżący utracił specjalny i uprzywilejowany «status kombatanta» uprawniający go do dodatkowych świadczeń emerytalnych

²⁷ Protokół nr 1 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, sporządzony w Paryżu dnia 20 marca 1952 r. oraz w Strasburgu dnia 16 września 1963 r., Dz.U. 1995, nr 36, poz. 175.

²⁸ W sprawie *Styk vs. Polska*, skarga nr 28356/95, https://www.stradalex.com/nl/sl_src_publ_jur_int/document/echr_28356-95.

²⁹ Zob. sprawa 28356/95 *Styk vs. Polska*. W dwu kolejnych sprawach, rozpoznanych na podstawie przedmiotowo tożsamych skarg, EKPC wydała takie same decyzje (z 1 lipca 1998 r. w sprawie *Szumilas vs. Polska*, skarga nr 35187/97, oraz z 9 września 1998 r. w sprawie *Bieńkowski vs. Polska*, skarga nr 33889/96), zob. <https://sip.lex.pl/orzeczenia-i-pisma-urzedowe/orzeczenia-sadow/iii-aaa-1923-11-wyrok-sadu-apelacyjnego-w-warszawie-521739425>.

[...] których pozostali emeryci są pozbawieni. Skarżący utrzymał jednak na podstawie powszechnego systemu emerytalnego wszystkie prawa przypisane do jego zwykłej emerytury [...]”³⁰. Orzeczenia te skłaniają do wniosku, że EKPC i ETPC mogą w sposób podobny rozstrzygnąć ewentualne skargi kombatantów-współpracowników organów bezpieczeństwa w latach 1956–1990, którzy zostaną pozbawieni uprawnień.

Odbieranie uprawnień przyznanych kombatantom i osobom represjonowanym nie mającym statusu weterana, które są kwalifikowane w orzecznictwie jako „przywileje” (tj. świadczenia w postaci dodatku kombatanckiego, ryczałtu energetycznego, dostępu do opieki zdrowotnej i in.) jest suwerennym niekwestionowanym działaniem parlamentu w obrębie pozostawionej mu swobody stanowienia prawa zgodnie z wyznaczonymi zasadami konstytucyjnymi. Zakresem podmiotowym i przedmiotowym takich świadczeń ustawodawca może „manewrować stosownie do możliwości ekonomicznych państwa i stosownie do zmiennych ocen historii Polski”³¹.

Wnioski

Ocena proponowanych przez wnioskodawcę rozwiązań z punktu widzenia spójności aksjologicznej systemu prawa prowadzi do wniosku, że identyczne względy, które uzasadniły wprowadzenie w 2014 r. regulacji dotyczących pozbawienia uprawnień działaczy-współpracowników organów bezpieczeństwa do ustawy o działaczach opozycji antykomunistycznej i które mają doprowadzić do pojawienia się identycznych regulacji w ustawie o kombatantach (zgodnie z petycją BKSP-144-IX-342/21), jak również ustawie o inwalidach (zgodnie z petycją BKSP-144-IX-334/21)³² i ustawie o żołnierzach (zgodnie z petycją BKSP-144-IX-341/21)³³ uzasadniają wprowadzenie takich samych regulacji również i w innych ustawach, w których ustawodawca obdarza uprawnionych podobnymi przywilejami³⁴. Dodatkowo należy wziąć pod uwagę, że również te same względy prze-

³⁰ Decyzja ETPC z 15 czerwca 1999 r. w sprawie *Domalewski vs. Polska*, skarga nr 34610/97.

³¹ Z wyroku TK: sygn. akt P 19/10, ponadto zob. wyrok TK, sygn. akt K 11/99.

³² Ustawa z 29 maja 1974 r. o zaopatrzeniu inwalidów wojennych i wojskowych oraz ich rodzin, t.j. Dz.U. 2020, poz. 1790, ze zm.

³³ Ustawa z 2 września 1994 r. o świadczeniu pieniężnym i uprawnieniach przysługujących żołnierzom zastępczej służby wojskowej przymusowo zatrudnianym w kopalniach węgla, kamieniołomach, zakładach rud uranu i batalionach budowlanych, Dz.U. 2020, poz. 619.

³⁴ Zob. ustawa z 31 maja 1996 r. o świadczeniu pieniężnym przysługującym osobom deportowanym do pracy przymusowej oraz osadzonym w obozach pracy przez III Rzeszę i Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich (t.j. Dz.U. 2014, poz. 1001);

mawiają za odbieraniem uprawnień osobom uzyskującym uprawnienia pochodne, jeżeli były one zatrudnione w okresie 1944–1956 oraz 1956–1990 w organach bezpieczeństwa państwa³⁵.

Wnioskodawca w złożonej propozycji pominął wątek proceduralny. W ustawie wprowadzającej proponowane zmiany powinien znaleźć się zapis wzorowany na art. 25 i 26 ustawy o kombatantach. Postępowanie pozbawiające uprawnień będzie mieć na celu ustalenie, czy w zasobie archiwalnym Instytutu Pamięci Narodowej znajdują się dokumenty dotyczące uprawnionego, spełniające kryteria, o których mowa we wprowadzanym pkt 8 ust. 2 art. 21 ustawy. Tym samym organ zobowiązany będzie jedynie do badania, czy treść odnalezionych dokumentów potwierdza, że uprawniony był pracownikiem, funkcjonariuszem lub żołnierzem organów bezpieczeństwa państwa oraz czy istnieją dowody, że przed dniem 31 lipca 1990 r., bez wiedzy przełożonych, czynnie wspierał osoby lub organizacje działające na rzecz odzyskania przez Polskę niepodległości i suwerenności lub respektowania politycznych praw człowieka w Polsce. Jest to postępowanie uproszczone – w którym zrezygnowano z wszechstronnego wyjaśnienia okoliczności, indywidualizacji odpowiedzialności, sprawdzania zakresów czynności związanych z pełnionymi stanowiskami i weryfikowania zasadności, adekwatności, słuszności oraz proporcjonalności pozbawiania uprawnień w jednostkowych przypadkach. Można to oceniać zarówno pozytywnie (ze względu na ekonomizację czynności, szybkość, redukcję kosztów, ominięcie trudności postępowania dowodowego), jak i krytycznie (ze względu na wprowadzenie „odpowiedzialności zbiorowej”, brak indywidualizacji).

Podsumowując wątki analizy dotyczące odebrania uprawnień kombatantom-weteranom, którzy stali się pracownikami, funkcjonariuszami czy żołnierzami lub współpracownikami organów bezpieczeństwa – jeżeli zostanie uznane, że taka aktywność w okresie 1956–1990 co do zasady przekreśla zasługi w identyczny sposób, jak uznaje się to w przypadku aktywności wymienionych w art. 21 ust. 2 pkt 4 ustawy o kombatantach w okresie 1944–1956, to odebranie uprawnień będzie uznawane za równie uzasadnione i zgodne z aksjologicznym porządkiem państwa demokratycznego. Istnieje jednak ryzyko odmiennej oceny zakresu ochrony weterana (jaki wyznacza art. 19 Konstytucji), jak również ryzy-

ustawa z 7 maja 2009 r. o zadośćuczynieniu rodzinom ofiar zbiorowych wystąpień wolnościowych w latach 1956–1989 (Dz.U. nr 91, poz. 741, ze zm.); ustawa z 16 listopada 2006 r. o świadczeniu pieniężnym i uprawnieniach przysługujących cywilnym niewidomym ofiarom działań wojennych (t.j. Dz.U. 2014, poz. 1204); ustawa z 14 sierpnia 2020 r. o świadczeniu pieniężnym przysługującym osobom zesłanym lub deportowanym przez władze Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich w latach 1936–1956 (Dz.U. poz. 1428).

³⁵ Chodzi np. o uprawnienia wdów i wdowców, pozostałych po kombatantach i innych osobach uprawnionych, oraz innych uprawnionych członków rodzin pozostałych po kombatantach (o których mowa w art. 12 i 16 ustawy o kombatantach).

ko odmiennej oceny stopnia „naganności” zatrudnienia w organach bezpieczeństwa 1956–1990, może też w ocenie pojawić się wątek potrzeby wprowadzenia indywidualizacji odpowiedzialności³⁶.

W przypadku odebrania uprawnień przyznanych kombatantom i osobom represjonowanym nie mającym statusu weterana, uznawanych za przywileje, ryzyko odmiennej oceny zasadności odbierania przywilejów pojawi się tylko wtedy, gdy łagodniej będzie oceniana rola i aktywność organów bezpieczeństwa państwa w okresie 1956–1990³⁷ niż organów w okresie 1944–1956 – jest to jednak w świetle konsekwentnych wypowiedzi parlamentu w różnych formach (uchwałach i ustawach) ryzyko niewielkie. Zarówno w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego i Europejskiej Komisji Praw człowieka, jak i Europejskiego Trybunału Praw Człowieka dotyczącym rozwiązań wprowadzonych w 1991 r. do art. 21 ustawy o kombatantach odbieranie „przywilejów emerytalnych” funkcjonariuszom organów bezpieczeństwa państwa totalitarnego nie zostało zakwestionowane.

Natomiast z prawdopodobieństwem graniczącym z pewnością oceniona jako naruszająca zasady demokratycznego państwa prawnego, ochrony praw nabytych³⁸ jako konsekwencji zasady zaufania do państwa³⁹ i stanowionego przez nie prawa oraz zasady zapewniania zabezpieczenia socjalnego (art. 67 ust. 1 Konsty-

³⁶ Argumenty za indywidualizacją podejścia były podnoszone np. w zdaniach odrębnych sędziego TK Adama Jamroza, sędzi TK Ewy Łętowskiej i sędziego Marka Mazurkiewicza do wyroku Trybunału Konstytucyjnego z 24 lutego 2010 r., sygn. akt K 6/09 – w sprawie dotyczącej emerytur funkcjonariuszy i żołnierzy zatrudnionych w organach bezpieczeństwa przed 1990 r.

³⁷ „Sprawozdania stenograficzne z posiedzeń Senatu RP: nr 38 z 14 grudnia 1990 r. i nr 39 z 21 grudnia 1990 r. oraz biuletyny z posiedzeń połączonych komisji sejmowych: Polityki Społecznej i Ustawodawczej z 17 i 23 stycznia 1991 r., na których dyskutowano stanowisko Senatu w sprawie ustawy o kombatantach, nie wskazują, by rozważano możliwość objęcia dyspozycją art. 21 ust. 2 pkt 4 lit. a osób zatrudnionych w aparacie bezpieczeństwa publicznego w okresie wykraczającym poza rok 1956. Na uwagę zasługuje również fakt, że podczas 50. posiedzenia Sejmu w 24 stycznia 1991 r. ani jeden głos w toczącej się, wielowątkowej dyskusji nad proponowanymi przez Senat poprawkami do ustawy o kombatantach, a zwłaszcza do jej art. 21 ust. 2, nie dotychczas lit. a pkt 4”, [za:] Uchwała Sądu Najwyższego z 7 maja 1992 r., sygn. akt II UZP 7/91.

³⁸ Zgodnie z którą ustawodawca ma stanowić i stosować prawo, by obywatel mógł układać swoje sprawy w zaufaniu, że nie naraża się na skutki prawne, których nie mógł przewidzieć w momencie podejmowania decyzji, wyrok TK sygn. akt K 34/98; wyrok TK sygn. akt P 3/00.

³⁹ Ustawodawca, dokonując kolejnych zmian stanu prawnego, nie może tracić z pola widzenia interesów podmiotów, jakie ukształtowały się przed dokonaniem zmiany stanu prawnego (wyroki TK: sygn. akt K 10/97, sygn. akt K 27/98, sygn. akt K 19/02, sygn. akt K 16/05, sygn. akt P 6/05, sygn. akt SK 15/05).

tucji) zostanie regulacja, prowadząca w szczególnych wypadkach do obniżenia świadczeń z zabezpieczenia społecznego pobieranych przez kombatanów tracących uprawnienia, do poziomu poniżej minimum życiowego⁴⁰. Brak wprowadzenia wraz z proponowanymi przez wnioskodawcę regulacjami odpowiednich rozwiązań normatywnych (na wzór art. 25 i 26 ustawy o kombatanach odnoszących się do pozbawiania uprawnień kombatanów współpracowników organów bezpieczeństwa w latach 1944–1956) niwelujących to ryzyko może narazić Polskę również na koszt wypłat odszkodowań⁴¹ i zadośćuczynień⁴² w sytuacji, gdy zostaną złożone skargi odpowiednio do Trybunału Konstytucyjnego i Europejskiego Trybunału Praw Człowieka.

Uwzględnienie postulatu wnioskodawcy, po poddaniu propozycji tekstu przepisów koniecznym uzupełnieniom, może pozytywnie wpłynąć na postrzeganie spójności aksjologicznej systemowych rozwiązań i rozwiązanie ważnego społecznie problemu, jakim jest korzystanie z przywilejów w postaci świadczeń obciążających budżet państwa przez osoby oceniane społecznie jako niegodne tego uprzywilejowywania.

Bibliografia

Akty prawne

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r., Dz.U. nr 78, poz. 483, ze zm.
Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności sporządzona w Rzymie dnia 4 listopada 1950 r., Dz.U. 1993, nr 61, poz. 284.

⁴⁰ Zakaz naruszania istoty prawa do zabezpieczenia społecznego jest omawiany w licznych orzeczeniach TK: wyrok TK sygn. akt K. 7/95, sygn. akt K. 8/96, sygn. akt K. 5/99, do którego Trybunał nawiązywał w wielu późniejszych orzeczeniach: sygn. akt SK 22/99, sygn. akt SK 45/04, sygn. akt SK 41/07, sygn. akt P 25/09, sygn. akt K 16/08, sygn. akt K 6/09, sygn. akt K 9/12.

⁴¹ Zgodnie z art. 417 § 1 Kodeksu cywilnego „Za szkodę wyrządzoną przez niezgodne z prawem działanie lub zaniechanie przy wykonywaniu władzy publicznej ponosi odpowiedzialność Skarb Państwa lub jednostka samorządu terytorialnego lub inna osoba prawna wykonująca tę władzę z mocy prawa. Natomiast zgodnie z art. 417¹ § 1 Kodeksu cywilnego: „Jeżeli szkoda została wyrządzona przez wydanie aktu normatywnego, jej naprawienia można żądać po stwierdzeniu we właściwym postępowaniu niezgodności tego aktu z Konstytucją, ratyfikowaną umową międzynarodową lub ustawą”, Kodeks cywilny, t.j. Dz.U. 2020, poz. 1740, ze zm.

⁴² Konwencja o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności w art. 41 wskazuje, że jeśli Trybunał stwierdzi, że nastąpiło naruszenie Konwencji lub jej protokołów, oraz jeśli prawo wewnętrzne zainteresowanej Wysokiej Układającej się Strony pozwała tylko na częściowe usunięcie konsekwencji tego naruszenia, Trybunał orzeka, gdy zachodzi potrzeba, słuszne zadośćuczynienie pokrzywdzonej stronie.

- Protokół nr 1 do Konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności, sporządzony w Paryżu dnia 20 marca 1952 r. oraz w Strasburgu dnia 16 września 1963 r., Dz.U. 1995, nr 36, poz. 175.
- Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej uchwalona przez Sejm Ustawodawczy w dniu 22 lipca 1952 r., Dz.U. 1976, nr 7, poz. 36.
- Ustawa z 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny, t.j. Dz.U. 2020, poz. 1740, ze zm.
- Ustawa z 29 maja 1974 r. o zaopatrzeniu inwalidów wojennych i wojskowych oraz ich rodzin, t.j. Dz.U. 2020, poz. 1790, ze zm.
- Ustawa z 24 stycznia 1991 r. o kombatantach oraz niektórych osobach będących ofiarami represji wojennych i okresu powojennego, t.j. Dz.U. 2020, poz. 517, ze zm.
- Ustawa z 2 września 1994 r. o świadczeniu pieniężnym i uprawnieniach przysługujących żołnierzom zastępczej służby wojskowej przymusowo zatrudnianym w kopalniach węgla, kamieniołomach, zakładach rud uranu i batalionach budowlanych, Dz.U. 2020, poz. 619, ze zm.
- Ustawa z 31 maja 1996 r. o świadczeniu pieniężnym przysługującym osobom deportowanym do pracy przymusowej oraz osadzonym w obozach pracy przez III Rzeszę i Związek Socjalistycznych Republik Radzieckich, t.j. Dz.U. 2014, poz. 1001, ze zm.
- Ustawa z 18 grudnia 1998 r. o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, t.j. Dz.U. 2021, poz. 177.
- Ustawa z 18 października 2006 r. o ujawnianiu informacji o dokumentach organów bezpieczeństwa państwa z lat 1944–1990 oraz treści tych dokumentów, t.j. Dz.U. 2020, poz. 2141, ze zm.
- Ustawa z 16 listopada 2006 r. o świadczeniu pieniężnym i uprawnieniach przysługujących cywilnym niewidomym ofiarom działań wojennych, Dz.U. nr 249, poz. 1824, ze zm.
- Ustawa z 7 maja 2009 r. o zadośćuczynieniu rodzinom ofiar zbiorowych wystąpień wolnościowych w latach 1956–1989, Dz.U. nr 91, poz. 741, ze zm.
- Ustawa z 11 lipca 2014 r. o petycjach, t.j. Dz.U. 2018, poz. 870.
- Ustawa z 15 grudnia 2016 r. o przeciwdziałaniu nieuczciwemu wykorzystywaniu przewagi kontraktowej w obrocie produktami rolnymi i spożywczymi, t.j. Dz. U. 2020, poz. 1213.
- Ustawa z 14 sierpnia 2020 r. o świadczeniu pieniężnym przysługującym osobom zesłanym lub deportowanym przez władze Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich w latach 1936–1956, Dz.U. poz. 1428.

Orzecznictwo

- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 22 sierpnia 1990 r., sygn. akt K 7/90.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 15 lutego 1994 r., sygn. akt K 15/93.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 26 kwietnia 1995 r., sygn. akt K. 11/94.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 17 lipca 1996 r., sygn. akt K. 8/96.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 19 listopada 1996 r., sygn. akt K. 7/95.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 8 kwietnia 1998 r., sygn. akt K 10/97.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 5 stycznia 1999 r., sygn. akt K. 27/98.
- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 2 czerwca 1999 r., sygn. akt K 34/98.

- Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 22 czerwca 1999 r., sygn. akt K 5/99.
Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 15 września 1999 r., sygn. akt K 11/99.
Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 20 grudnia 1999 r., sygn. akt K. 4/99.
Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 8 maja 2000 r., sygn. akt SK 22/99.
Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 14 czerwca 2000 r., sygn. akt P 3/00.
Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 10 lipca 2000 r., sygn. akt SK 21/99.
Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 15 kwietnia 2003 r., sygn. akt SK 4/02.
Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 9 marca 2004 r., sygn. akt K 12/02.
Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 20 lipca 2004 r., sygn. akt SK 19/02.
Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 21 września 2004 r., sygn. akt SK 45/04.
Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 27 czerwca 2006 r., sygn. akt K 16/05.
Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 18 lipca 2006 r., sygn. akt P 6/05.
Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 18 września 2006 r., sygn. akt SK 15/05.
Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 27 stycznia 2010 r., sygn. akt SK 41/07.
Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 24 lutego 2010 r., sygn. akt K 6/09.
Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 5 października 2010 r., sygn. akt K 16/08.
Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 28 października 2010 r., sygn. akt P 25/09.
Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 10 stycznia 2012 r., sygn. akt P 19/10.
Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z 19 grudnia 2012 r., sygn. akt K 9/12.
Uchwała Sądu Najwyższego z 7 maja 1992 r., sygn. akt II UZP 7/91.
Wyrok Sądu Apelacyjnego w Warszawie z 18 kwietnia 2012 r., sygn. akt III AUa 1923/11.
Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z 12 marca 2020 r., sygn. akt IV SA/Wa 2849/19.
Decyzja Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie *Styk vs. Polska*, skarga nr 28356/95.
Decyzja Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie *Domalewski vs. Polska*, skarga nr 34610/97.
Decyzja Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie *Cichopek i in. vs. Polska*, skarga nr 15189/10.

Literatura

- Banaszak B., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, Warszawa 2012.
Komentarz do art. 19 [w:] *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. P. Tuleja, 2021, LEX.
Zubik M., *Podmioty konstytucyjnych wolności, praw i obowiązków*, „Przegląd Legislacyjny” 2007, nr 2.

Inne

- Biuletyny z posiedzeń połączonych komisji sejmowych: Polityki Społecznej i Ustawodawczej z 17 i 23 stycznia 1991 r.
<https://www.gov.pl/web/rodzina/emerytury-dla-ubezpieczonych-urodzonych-przed-1-stycznia-1949-r>.

<https://www.kombatanci.gov.pl/pl/urząd/historia-polskiego-ustawodawstwa-kombatancckiego.html>.

Preambuła do ustawy z 18 października 2006 r. o ujawnianiu informacji o dokumentach organów bezpieczeństwa państwa z lat 1944–1990 oraz treści tych dokumentów, t.j. Dz.U. 2020, poz. 2141, ze zm.

Sprawozdania stenograficzne z posiedzeń Senatu RP: nr 38 z 14 grudnia 1990 r. i nr 39 z 21 grudnia 1990 r.